

Sõjad ja sõjakirjutus. Saateks sõjakirjutuse erinumbrile

Maarja Hollo, Anu Raudsepp

Võtmesõnad: Esimene maailmasõda, Vabadussõda, Teine maailmasõda, kultuurimälu, ajalookirjutus

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v26i33.24125>

Käesoleva erinumbril aluseks on 2022. aasta 15.–16. detsembril Eesti Kirjandusmuuseumis toimunud konverents „Sõda eesti kultuuris, kirjanduses ja ajaloos“. Konverentsi kutse fookuses oli küsimus, milline on kahe maailmasõja jätkuv mõju ja tähendus eesti kultuuris, kirjanduses ja ajalookirjutuses. Seda ajendas küsima 2022. aasta veebruaris puhkenud Vene-Ukraina sõda, mis aktualiseeris Teise maailmasõja meenutamise, ohvrite mälestamise ning sõja tagajärgede, mõju ja tähenduste vaagimise eri mälukogukondade jaoks. Niisiis olid konverentsile osalema oodatud lisaks Esimese ja Teise maailmasõjaga seotud teemade uurijaile ka need teadlased, kes olid hakanud tegelema Vene-Ukraina sõja ning selle jälgede käsitlemisega nüüdisaja kultuuris. Ootuspäraselt kujunes konverents interdistsiplinaarseks: tõstatatud küsimustele pakkusid vastuseid nii kirjandusteadlased, ajaloolased, folkloristid, etnoloogid kui ka kultuuriuurijad. Konverentsi ettekannete põhjal valminud artiklitele lisandusid hiljem veel kaks: Maaris Raudsepa ja Triin Roosalu artikkel Eesti noorte arusaamadest Esimese maailmasõja kohta ning Ave Mattheuse artikkel sõjateemast eesti laste- ja noortekirjanduses. Seega on interdistsiplinaarne ka käesolev teemanumber, mille artiklite autorid käsitlevad Esimest maailmasõda, Vabadussõda, Teist maailmasõda ning Vene-Ukraina sõda, lähtudes igaüks oma valdkonnast.

Esimene maailmasõda ajalookirjutuses

Maailma ajalugu muutnud ajaloosündmuste juubelid ajendavad möödunud uue pilguga uuest vaatenurgast uurima. Nii on viimastel aastatel elavnenu seoses 100 aasta möödumisega Esimesest maailmasõjast selle teema uurimine kogu maailmas, sealjuures Eestis (vt nt Tannberg 2014; Hiio 2015; Hinrikus ja Mattheus 2015; Tannberg 2015; Pajur ja Tannberg 2015; Tannberg 2016; Kuldkepp ja Piirimäe 2016; Esse 2016; Must 2016). 2015. aastal ilmunud kogumiku „Esimene maailmasõda eesti kultuuris“ puhul on tegemist esimese sammuga Esimese maailmasõjaga seotud representatsioonide uurimisel eesti kultuuris (Hinrikus ja Mattheus 2015), mis teemana kätkeb seega veel piisavalt uusi avastusi.

Esimese maailmasõja uurimisel on allikatena eriti väärtustatud päevikud ja kirjad. Liisi Esse sõnul sundis Esimene maailmasõda esimest korda kirjutama laiad inimmasid, seni oli olnud kirjutamine Euroopas valdavalt eliidi pärusmaa (Esse 2015, 21–22).

Praeguseni säilinud erakirjad võimaldavad paremini mõista selle suure sõja mõju ja tähendust sõtta mobiliseeritud eestlaste jaoks (vt nt Raudsepp 2018b).

Sarnaselt ajaloo uurimisega käsitleti Esimese maailmasõjast 100 aasta möödumise eel ja järel seda teemat aktiivselt ka Euroopa ajaloo didaktikas (vt nt Praxis Geschichte 2013; Kost 2014; Frings 2017). Esimese maailmasõja põhjused ja tagajärjed on jätkuvalt Euroopa ajaloo õppekavades ja õpikutes aktuaalsed. Eesti ajaloo seisukohalt oli kõige olulisem Esimese maailmasõja tulemus see, et Vene impeeriumi lagunemisel sai võimalikuks sajandeid koloniseeritud Eestis iseseisva riigi sünd. See oli üks impeeriumite lagunemisel tekkinud rahvusriikidest. Seepärast on Eesti kogemustele tuginedes tutvustatud rahvusvaheliselt meie perspektiivist Esimese maailmasõja mõju rahvusriikide tekkele ja väljakutseid ajalooõpikute kirjutamisele (Raudsepp ja Tannberg 2018). Eesti aktuaalsetes ajalooõpikutes on Vene impeeriumi lagunemine ja rahvusriikide teke selle territooriumil Esimese maailmasõja käsitlemisel tähtis küsimus. Kõrvuti Eesti iseseisvumisega pööratakse üsna palju tähelepanu ka Vene võimu all olnud Soome, Poola ja Ukraina iseseisvumise ja omariikluse kaitsmise küsimustele (samas, 165–170).

Üks Esimese maailmasõja tulemusi see, et ka väiksemad rahvad, nende seas eestlased, said suurrahvaste kõrval võimaluse ise oma saatust kujundada ja tulevikus maailmapoliitikas kaasa rääkida. Venemaa sõjaline ebaedu, majanduslikult raske olukord ja poliitilised erimeelsused viisid 1917. aastal Veebruarirevolutsioonini ja tsaarivõimu kukutamiseni. Eestis loodi Eestimaa rahvuskubermang, mis oli oluline eeldus iseseisva Eesti Vabariigi väljakuulutamisele 24. veebruaril 1918. Paraku okupeeriti Eesti Esimese maailmasõja lõpuaastal Saksamaa poolt ja Eesti Ajutine valitsus sai taas tegevust alustada alles sõja lõpupäeval 11. novembril 1918. Vabadust tuli aga kaitsta Vabadussõjas 1918–1920 Nõukogude Venemaa vastu. 2019. aastal ilmus Rahvusarhiivi väljaandena artiklite kogumik „Vabadussõja mitu palet“ (Tannberg 2019). Eestlaste võit allkirjastati Tartu rahuga 2. veebruaril 1920, mille 100. aastapäeva tähistati ka ajaloolaste kollektiivse uurimusega ilmunud Vabadussõja ajaloo kaheköitelise suurteosega (Vahtre 2020a; 2020b).

Teine maailmasõda eesti kultuurimälus ja ajalookirjutuses

Teist maailmasõda on nimetatud ajaloo suurimaks inimkättega tekitatud katastroofiks, mille käigus hukkunute arvu – 60 või 70 miljonit – on võimatu mõistusega hoomata (Beevor 2013, 424). See oli totaalne sõda, millest ei saanud kõrvale jääda ka sõtta haaratud riikide tsiviilelanikud (Judt 2007, 27), keda hukkus sõja ajal kõige rohkem. Sõja põhjuseks olid kahes riigis, NSV Liidus ja Saksamaal valitsenud ideoloogiad, millesse sõda oli „sisse programmeeritud“ ja mis seetõttu oleks varem või hiljem puhkenud (Kaasik 2022, 19). Teine maailmasõda oli enneolematu ka oma ulatuselt: võideldi neljal mandril ja kõikidel ookeanidel ning sõjas osales rohkem kui 30 riiki. Erakordne oli sõda

sellegi tõttu, et esmakordselt kasutati sõjas tuumapommi, kui USA ründas 1945. aasta augustis Hiroshimat ja Nagasakit, mille tagajärjel hukkus rohkem kui 100 000 inimest (Beevor 2013, 416). Teise maailmasõja käigus toimunud pommirünnakute tagajärjel said kannatada või hävisid paljude Euroopa linnade südamed, aga ka paljud asulad ja külad; see hävitustöö muutis linnaruume ja maastikke nii põhjalikult, et neid olid hiljem raske ära tunda isegi seal kunagi elanud inimestel. Tony Judti sõnul jäid vaid väga vähesed Euroopa linnad sõjast täiesti puutumata, mistõttu olidki just varemeis linnad „kõige ilmsem – ja fotogeeniline – tõend toimunud hävitustööst“, kujunedes „sõjakoleeduste universaalseks visuaalseks väljenduseks“ (Judt 2007, 30–31).

Ent sõjal ei olnud ainult materiaalsed tagajärjed. Lisaks sõduritele, kes jätsid oma elu lahinguväljadel või naasid sõjast sügavalt traumeerituna, langesid sõja ohvriks ka miljonid tsiviilisikud, sealhulgas naised ja lapsed, kes hukkusid kas Saksa koon- duslaagrites või Siberi vangilaagrites. Mõistagi mõjus sõda vapustusena ka neile tsi- viilisikutele, kes jäid küll ellu, kuid said sõja ajal nii kehalisi kui ka hingehaavu. Teise maailmasõja põhjustatud psühholoogilisi kannatusi on nende ulatuse ja kestuse tõttu hinnatud ennenägematuteks (Leese 2022, 7).

Alles viimastel aastakümnetel on hakatud mõistma, et sõda ei põhjustanud kannat- tusi üksnes neile, kes ise sõjas osalesid või keda sõda lähedalt puudutas – sõja-aasta- test pärit traumaatilised kogemused võisid kanduda edasi ka järgmistele, sõja järel sündinud põlvkondadele. Selle nähtuse tähistamiseks on Marianne Hirsch kasutusele võtnud järelmälu mõiste, mis tähendab teise põlvkonna suhet eelneva põlvkonna isik- liku, kollektiivse ja kultuuritraumaga. Hirsch rõhutab, et järelmälu suhe minevikuga ei toimu meenutamise vahendusel, vaid seda kannab kujutlusvõime: järelmälu ei ole seega mälu identne, kuid sarnaneb sellega „afektiivse jõu ja mõjude tõttu psüühik- ale“ (Hirsch 2012, 31). Eesti kontekstis on järelmälu aktina tõlgendatud Imbi Paju 2005. aastal esilinastunud filmi „Tõrjutud mälestused“ kui teise põlvkonna esindaja püüdu mõista oma ema ja tema kaksikõe läbielamisi ülekuulamistel NKVDs ja hiljem Siberi vangilaagris (Laanes 2017, 249). Romaanidest on järelmälu teoreetilises raamisti- kus käsitletud Viivi Luige „Seitsmendat rahukevadet“, Leelo Tungla autobiograafilist triloogiat, Elin Toona raamatut „Pagulusse. Lugu elust, sõjast ja rahust“ ning Ene Mih- kelsoni „Ahasveeruse und“ (Kirss ja Hinrikus 2021).

Järelmälu ei tugine seega üksnes traumaatilisi minevikukogemusi vahendavatele suulistele jutustustele ja fotodele, vaid ka kultuurimälu sisalduvatele järelmälu ilmin- gutele: filmidele ning kunsti- ja kirjandusteostele. Seda, milline on meie arusaam Teise maailmasõja sündmustest, kujundavadki muuhulgas ka sõjateemalised tekstid, pildid ja filmid. Kuna ideoloogiliselt survestamata teoseid Teisest maailmasõjast sai avaldada vaid paguluses, on kodueestlaste Teist maailmasõda puudutavat ajaloomälu kujunda- nud ilmselt rohkem need lood, mida räägiti sõja-aastate ja neile järgnenud repressioo-

nide kohta pereringis. Oma mõju Teist maailmasõda puudutava ajaloomälu kujunemisele, kuigi väiksem, oli kahtlemata ka nende pagulaskirjanike teostel, mis jõudsid läbi raudse eesriide kodueestlastest lugejateni. Millal ja kuidas jõudsid esimesed raamatud Nõukogude Eestisse, pole seni teada (Raudsepp 2018a, 268), küll aga on teada, et 1958. aastal oldi pagulaskirjanike, näiteks Bernard Kangro teoseid juba lugenud (samas, 270).

Eesti sõjakirjanduses eristub selgelt sõjateemaline luule, mille autoriteks olid Teises maailmasõjas Saksa poolel võidelnud ja sõja ajal Eestist põgenenud kirjanikud Arved Viirlaid, Harri Asi, Kalju Ahven, Einar Sanden, Jyri Kork, Tiit Lehtmets ja Eduard Krants, kuid sõjateemalisi luuletusi leidub ka Ilona Laamani loomingus. Proosas kajastasid sõjateemat Arved Viirlaid, Ilmar Talve, Ilmar Jaks, Harri Asi, Heino Susi ja Agu Kask. 2000. aastatel on uuesti välja antud Eduard Krantsi luuletused kogus „Käib suveööl koiduni tants“ (2001), Kalju Ahvena luuletused kogus „Kolm Ahvenat. Kalju, Heino, Lembitu luulet“ (2002), Tiit Lehtmetsa luuletused kogus „Kolme otsaga köis“ (2003), Harri Asi romaan „Pärast plahvatust“ (2005) ja „Kogutud luuletused“ (2005), Ilmar Talve „Juhansoni reisid“ (1994, 2009), Heino Susi „Sarviku sulased“ (1992) ja Arved Viirlaiu peateos „Ristideta hauad“ I–II (1991, 2009, 2015), mis on populaarseim ja enim tõlgitud Teise maailmasõja aega kujutav teos eesti kirjanduses. Teise maailmasõja sündmused Eestis on teemaks juba Viirlaiu esimeses võõrsil ilmunud kaheosalises romaanis „Tormiaasta“ (1949), milles need toimivad keeruliste inimsuhete kulissina. Teoses leidub ka lahingustseenide veenvaid kujutusi, mis keskenduvad sõdijate teadvuses toimuvale, sealhulgas sellele, kuidas sangarlikkus jääb lahingus alla surmahirmule. 1952. aastal ilmunud kaheosaline romaan „Ristideta hauad“ kujutab 1944. aasta sügist, mil peategelane Taavi Raudoja on Soomest kodumaale naasnud. Ta on üks neist rohkem kui kolmest tuhandest eesti mehest, kes ei soovinud võidelda Saksa relvaüksustes, otsustades selle asemel Soome võitlema minna, kuid kellel teise Nõukogude okupatsiooni alguses ei olnud enam kuigi palju valikuid. „Ristideta haudade“ järjena ilmusid aastail 1961–1975 viis romaani Saksa armees teeninud eesti ohvitserist Eerik Hormist („Vaim ja ahelad“, „Kustuvad tuled“, „Sadu jõkke“, „Kes tappis Eerik Hormi?“ ja „Surnud ei loe“), kelle elukäigu kujutamisel tugines autor muuhulgas ka 1957. aastal Kanadasse elama asunud Eerik Heine (1919–2008) eluloolistele jutustustele.

Ka Bernard Kangro Tartu-romaanide tsükli kolme viimase osa („Kivisild“, „Must raamat“, „Keeristuli“) tegevuse ajalooliseks taustaks on Teine maailmasõda. Kangro dokumenteerib neis romaanides sõja mõju inimestele ja Tartu linnaruumile, kuid kirjeldab romaanis „Must raamat“ ka Tallinna pommitamist 1944. aasta märtsis:

Kuue tunni jooksul olid sajad Vene lennukid kahes laines alla pildunud tuhandeid lõhke- ja süütepomme. Surma ja raskelt haavata oli saanud üle tuhande inimese, neist enamik naisi ja lapsi. Oli hävinud üks neljandik linnast. Tabatud olid kõige raskemini elamute rajoonid, kuna raudteejaam, sadam ja tööstused

olid peaaegu puutumata jäänud. Hävinud olid teatreid, koolimaju, kirikuid, haiglaid, vanu ajaloolisi ehitisi. Pomm oli tabanud raekoja torni, „Estonias“ oli parajasti käimas olnud „Kradi“ esietendus. (Kangro 1965, 308.)

Pommitamise kirjeldusele järgneb allegooriline stseen, mis kujutab Benno Maranit ekslemas keset Tallinna asuvas tohutult suures aias. See aed on rüüstatud ja lagastatud koht, mis vangistab selles viibija nagu labürint (vt Hollo 2014, 818). Sõja mõjusid inimestele annabki Kangro oma Tartu-romaanide tsükli edasi allegooriliste stseenide kaudu, mis ühelt poolt osutavad nende väljendamise keerukusele, teiselt poolt aga võimaldavad nähtavaks teha sõjaga kaasneva kaose, segaduse, kurbuse, lootusetuse ja ängi.

Sõda ja sõjatrauma on kesksed teemad 1944. aastal Eestist Saksamaale põgenenud ja hiljem Austraaliasse suundunud kunstniku ja kirjaniku Gunnar Neeme autobiograafilistes lühijuttudes. Neeme sõjateemaline looming jäi pikaks ajaks käsikirja ja ilmus tema loomingut uurinud Karmen Maadi eestvedamisel 2023. aastal (Neeme 2023).¹ Nagu Viirlaid, osales ka Neeme sõjas sakslaste poolel, tunnistades aastaid pärast sõja lõppu, et sõja ajal toimunu mõjutab tema elu ikka veel (Neeme dat.-ta). Oma sõjakogemusele tuginedes kujutab kirjanik mitmes lühijutus rindel viibivaid sõdureid ja nendes hinges toimuvat. Ka jutustuse „Sild“ minategelaseks on sõdur, kes mõtiskleb vaenlase maal keset vaenulikke elanikke endaga toimuva üle:

Võib-olla on meie nägemine ja mõistmine niivõrd muutunud, et isegi arvamine on teised perspektiivid võtnud. Ka enese tundmine näib erinevat. Paiguti isegi võõrastad oma käitumist. Ainus, mille väärtus on tõusnud, on kodu. Koda ja omaksed võtavad paiguti isegi puutumatult ülipüha tähenduse. Kuis mis on sõnad, võrreldes kõigi nende raskustega ja kannatustega, mida sõdalane peab läbi elama. Ja mitte ainult läbi elamine, vaid just eluaastate ohverdamine. Ära ütlemine sellest, mis oli armas ja omane. [. . .] Rindel on kõige muu kõrval ka tõelised väärtused vaekausil. Pidulikult kõlavad sõnakõlksud ei oma vaenumaa rabades mingit värvi. Ning sõdalane muutub selleks, kes ta alguses oli, inimeseks, kes võitleb oma olemasolu eest. (Neeme 2023, 110–111.)

Nagu mitmes teiseski jutus, tajub rindel surmaga silmitsi seisev sõdur sõjas viibimist ohverdusena millegi nimel, mis jääbki tema jaoks mõistetamatuks. Sõduri hinges valitsevad kaks tunnet: koduigatsus, mis, nagu ta ise kinnitab, pole kuidagi seotud pidulike sõnakõlksudega, ja surmahirm. Midagi kangelaslikku sõduri eksistentsis jutus-

1 Maat käsitleb Neeme lühiproosat oma magistritöös „Sõjatrauma eesti pagulasproosas: Gunnar Neeme lühiproosakogumiku „Tuuleraudne“ ja Harri Asi romaani „Pärast plahvatust“ võrdlev analüüs“ (Maat 2023).

tuse minategelase vaatepunktist niisiis pole – surmahirm sunnib iga hinna eest võitlema ellujäämise nimel.

Nõukogude eesti kirjanduses oli Teise maailmasõja kujutamine ideoloogiliselt kammitsetud, ometi ilmus 1970. aastatel kaks silmapaistvat sõjateemalist romaani: 1974. aastal Ülo Tuuliku dokumentaalromaan „Sõja jalus“ (käripimata versioon 2010) ja 1979. aastal Juhan Peegli „Ma langesin esimesel sõjasuvel“. Nii Tuuliku kui ka Peegli romaanid on autobiograafilised: Tuulik evakueeriti koos oma kaksikvenna, õe, noorema venna ja vanematega 1944. aasta sügisel Sõrve säärelt Saksamaale, Peegli romaani aluseks on mälestused ja üleskirjutused võitlemisest 22. Eesti territoriaalses laskurkorpuses. Eesti sõjaväelased, nende hulgas Peegel, kes 1940. aasta suvel aega teenisid, liideti sama aasta suvel sundkorras laskurkorpusega ja saadeti 1941. aastal Pihkva taha sakslaste vastu lahingusse (Maripuu 2018, 28). See oli noorte meeste esmane kokkupuude olukorraga, kus „igäühe jaoks on kuskil kuul, mürsukild või miin, tulgu see siis täna, homme või kuu aja pärast“ (Undusk 2009). Mõlema romaani ühisjooneks on fragmentaarsus ja nagu Neeme juttudes, on ka neis kahes romaanis olulisel kohal mõtisklused sõjast ja kodust. Sõdureid nimetatakse Peegli romaanis poolikuteks inimesteks, sest neil puudub armastus ja kodu, mis on elu võrdkujuks: „Veel elaval sõduril pole kodu. Aga pidet eluga läheb tal võib-olla rohkem vaja kui teistel inimestel. Sellepärast loob sõdur endale midagi kodutaolist ka rindel. Loob just nendesamade konkreetsete, pealtnäha tühiste pisipidemetega, mis on just nimelt t e m a, mitte kroonu omad“ (Peegel 2019, 134). Nende kodu kehastavate isiklike asjade vaatamine või kasutamine sõjas, nälg „millegi inimliku järele“ (samas, 102) aitab sõdureil säilitada sideme oma endise identiteediga, muutes nad tavalisteks, elavateks inimesteks.

Sõja traumaatilistest mõjudest ei kirjutanud üksnes eksiilkirjanikud: neist tuleb juttu ka Vladimir Beekmani romaanis „Öölendurid“ (1975), mille üks tegelastest nimega Kaspar soovib saada kunstnikuks, kuid visatakse kunstikoolist välja. Kaspari arvates oli selle põhjuseks sõda, mis hävitas tema andekuse ja ilumeele, nüristas teda vaimselt ja tappis tema hinge: „Kaspar uskus, et kõigis nendes, kes sõja ajal vägivaldset surma surnud inimesi olid lähedalt näinud, oli hing osaliselt tapetud. Kunstnikke neist igatahes enam ei saa, kunst nõuab tervet hinge“ (Beekman 1975, 86).

Veel üheks Teise maailmasõja tagajärgedest oli inimeste massiline ümberasumine kas põgenemise, evakueerimise, ümberasustamise või emigreerumise tõttu: sõja lõpuks oli oma kodudest lahkuma sunnitud umbes 23 miljonit inimest (teistel andmetel umbes 30 miljonit, vt Judt 2007, 37), kellest 1,5 miljonit leidsid varjupaiga Saksamaa DP-laagrites (Gatrell 2011, 7). Eestist põgeneti Teise maailmasõja ajal peamiselt Soome, Rootsi ja Saksamaale, kuhu jõudnud põgenike hulgas oli ka kirjanik Elin Toona oma ema ja vanaemaga, kes põgenesid 1944. aasta sügisel oma kodulinnast Haapsalust. Mälestusteraamatus „Pagulusse. Lugu elust, sõjast ja rahust“ (2013) vaatab kirjanik tagasi enda ja oma

pere dramaatilisele põgenemisteedkonnale, elule sõjast räsitud Saksamaal ja hiljem Põhja-Inglismaal Leedsis, millest sai nende uus elukoht, lastes lapsest minajutustajal tõdeda: „Naistel ega lastel ei paistnud sõjas olevat mingit rolli peale sellel, et surmani hirmunult teelt eest hoida“ (Toona Gottschalk 2022, 79).

Mälestused koos elulugude, autobiograafiate, kirjade ja päevikutega võimaldavad lugejail saada aimu sellest, millised muutused tõi sõda kaasa igapäevases elus ja kuidas uute oludega kohanema õpiti. Kui endiste sõjaväelaste mälestuste puhul on täheldatud isikliku vaatepunkti vältimist ja asjaliku aruande stiili eelistamist (vt nt Lepik 2020, 206), siis tsiviilisikute mälestustes ja teistes autobiograafilistes tekstides domineerib kirjutaja isik koos tema hinnangute, meeolude ja tunnetega. Nii näiteks meenutab Gustav Ränk enesetsensuuri piirangutest vabana oma Saksa ajal kirja pandud mälestustes esimese Nõukogude okupatsiooni aega, varjamata teda vallanud emotsioone:

Järgneb suvi täis valesid, pettumusi ja pettusi. Räägid mõne mehega siirast kontrrevolutsioonilist juttu, kui juba võib-olla järgmisel päeval selgub, et oledki kõnelenud kas salapunasega või häbenemata opportunisti-karjeristiga. Sääraseid sissekukkumisi oli mul küll ja küll. (Ränk 2023, 58.)

1941. aasta suvel olukord muutus – sõjasündmused jõudsid Eesti pinnale ja algas Saksa okupatsioon. 1929. aastal Võrumaal sündinud Kalju Aarop, kes oli tollel ajal koolipoiss, kirjeldab oma detailirohketes mälestustes kodukandi inimeste suhtumist sakslastesse, suhtlemisviise ja -eesmärke Saksa sõduritega ning okupatsiooniaegset argielu, aga ka koolielus toimunut:

Koolielus suurt midagi ei muutunud. Tulid kasutusele mõned uued õpikud kus ülistati Hitlerit ja Suur-Saksamaad ning Eesti ajalugu keerati saksasõbralikuks. Võõrkeelena hakati vene keele asemel õpetama saksa keelt. [. . .] Kuigi sakslased olid venelastega võrreldes tunduvalt talutavamad, olid nad siiski okupandid. Isamaaliselt meelestatud noored suhtusid neisse kriitiliselt ning oma eestimeelsust demonstree-riti igal võimalusel. Gümnaasiumis oli isegi pörandaalne salaorganisatsioon. (Aarop 2004.)

Kuna Teise maailmasõja tagajärjel kadusid Balti riigid maakaardilt, sattusid neist pärit põgenikud sõja järel sageli kimbatusse, kui pidid uues asukohariigis andma selgitusi oma päritoluriigi ja põgenemise põhjuste kohta. Võitles ju NSV Liit koos liitlasriikidega Hitleri vastu ja saavutas lõpuks võidu, mida tähistati ka Lääne-Euroopa riikides. Briti ajaloolane Antony Beevor märgib oma monograafias Teisest maailmasõjast:

Olles saanud „hea sõja“ kattevaaba, on Teine maailmasõda terendanud järeltulevate põlvkondade kohal hoopis rohkem kui ükski teine konflikt terves ajaloos. See tekitab vastakaid tundeid, sest ei suuda iialgi

olla selle kujutuspildi vääriline, iseäranis seetõttu, et pool Euroopast tuli heita stalinistlikku kuristikku, et päästa teist poolt. (Beevor 2022, 424.)

Stalinistlikku kuristikku heidetud osa Euroopast, kaasa arvatud Balti riigid, ei saanud oma vaatepunkti Teise maailmasõja sündmustele kuuldavale tuua enne Nõukogude Liidu kokkuvarisemist; nagu lähiminevik on näidanud, on sellest kujunenud pikk ja vaevaline protsess nii rahvusriikide siseselt kui ka Euroopa Liidu kontekstis. Peamiseks takistuseks Teise maailmasõja ajal toimunud sündmuste erapooletul mõtestamisel Stalini võimu alla jäänud riikides, kaasa arvatud Eestis, on olnud asjaolu, et need sündmused on lahutamatu seotud nende riikide elanike rahvusliku identiteeditunde ja iseseisvuse taastamise järgse mälupoliitika suundumustega neis riikides.

Teadmatus Teise maailmasõja ajal toimunud vägivaldtegevustest ja hilisematest repressioonidest Ida-Euroopa riikides ning Saksamaa ja NSV Liidu poolne rahvusvahelise sõjaõiguse eiramise mitteteadvustamine on oluliselt mõjutanud sedagi, kuidas on Teist maailmasõda käsitlenud Euroopa ja USA ajaloolased oma uurimustes. Kogumiku „The Second World War and the Baltic States“ eessõna autorite sõnul esitatakse enamikus Teise maailmasõja kohta käivates uurimustes Balti riikidega seotud asju kui „tähtsusetut etendust suuremate protsesside kõrval, mis toimusid teistes Euroopa piirkondades“ (Corum jt 2014, 9). Ometi olid Balti riigid strateegiliselt olulised nii Hitleri Saksamaa kui ka NSV Liidu jaoks, mistõttu kujunes n-ö Balti küsimusest liitlasriikide vahel tüliõun (samas, 10). Peeter Kaasik, kelle sulest on ilmunud uusim Teist maailmasõda käsitlev eestikeelne ülevaade, toob samuti esile teema keerukuse:

Üldse tundub, et kõikidel ilmasõjas osalenud riikidel ja rahvastel on sõjasündmuste käigust oma arusaam. [...] Kui ehk välja jätta aastad 1939–1941, pole sündmused, mis hargnesid alates 1941. aasta 22. juunist kuni teise Nõukogude okupatsioonini, teadlaste hulgas ülemäära populaarsed. (Kaasik 2022, 5.)

Aja jooksul on Teise maailmasõja käsitlustes siiski ka Ida-Euroopa riikides toimunud sündmused Teise maailmasõja ajal hakanud aina enam esile tulema. Senistest radikaalselt erinevat vaatepunkti Teisele maailmasõjale esindab Timothy Snyderi 2010. aastal ilmunud uurimus „Veremaad. Euroopa Hitleri ja Stalini vahel“, mille keskmes on Hitleri ja Stalini poliitiliste ambitsioonide katastroofiliseks osutunud mõju Ida-Euroopa riikidele. 2011. aastal ilmunud Norman Daviese raamatu „Kadunud riigid. Euroopa pea-aegu unustatud ajalugu“ viimane peatükk on pühendatud Eesti ajaloole. Selles selgitab Davies muuhulgas valikuid, mille ees Eesti ja teised Ida-Euroopa riigid Saksa okupatsiooniajal seisid, aga mida tema arvates Läänes ei mõisteta, „sest usutakse, et sõjas seisti vastamisi ainult ühe kurruse jõuga“ (Davies 2011, 773). Daviese sõnul vajas Eesti sarnaselt Soomega Saksamaad, et NSV Liidule vastu astuda (samas). Metoodiliselt uud-

set vaatepunkti Teise maailmasõja sündmustele Eestis pakub 2011. aastal ilmunud kogumik „Soldiers of Memory. World War II and Its Aftermath in Estonian Post-Soviet Life Stories“ (toim. Ene Kõresaar). See sisaldab kaheksa Teises maailmasõjas Eesti Legionis ja Eesti Laskurkorpuses sõdinud eesti mehe elulugu ning nende teaduslikke käsitusi, milles on vaatluse alla küsimus, kuidas vastaspooltel sõdinud mehed oma elulugudes sõjakogemusi vahendavad ja tõlgendavad.

Eesti ajaloolased on Teise maailmasõjaga seoses uurinud peamiselt järgmisi valdkondi: eestlaste üksusi Saksa ja Soome relvajõududes ning Punaarmees; metsavendlust, vastupanuliikumist ja Otto Tiefi valitsust ning Nõukogude ja Saksa okupatsioonivõimude massirepressioone, sealhulgas holokausti (Hiio 2020, 127). Uuritud on ka okupatsioonipoliitikat ja sõjategevust (samas). Kõige vähem on tähelepanu pälvinud see, kuidas saadi sõja ajal hakkama argielus. Sõda muutis argielu kardinaalselt: selle osaks said vägivald, arreteerimised, hukkamised, rüüstamised, aga ka toidu- ja küttepuudus, riiete ja jalanõude ning paljude igapäevaseks eluks vajalike tarbekaupade nappus, mis sundis inimesi loovusele ja leidlikkusele. Kõige selle põhjuseks olid sõjaväe vajadused, mis seati esikohale, seejärel võeti arvesse okupeeritud alade sakslastest tsiviilisikute vajadused, ja alles siis kohalike elanike vajadused ning lõpuks vangide ja sunnitööliste vajadused (Kaasik 2022, 107). Samuti tõi sõda kaasa muutused sotsiaalsetes suhetes: okupeeritud riikide elanikel tuli suhelda nii sõdurite kui ka okupatsioonivõimude esindajatega. Kuna Saksamaal puudus okupeeritud aladel ühtne okupatsioonipoliitika (Hiio 2014, 277), sõltus igapäevane elu Saksa okupatsiooni ajal nii Saksamaa rassipoliitikast ja majanduslikest huvidest mingis piirkonnas kui ka sõja käigust seal, valitsus- või administratiivsete struktuuride kohalolekust või puudumisest ja sellest, mil määral kaasnes okupatsiooniga germaniseerimine või natsifitseerimine (Gildea jt 2006, 2). Käsitledes eesti naiste mälestusi Saksa okupatsiooniajast, on Rutt Hinrikus esile toonud, et suhtumine Saksa okupatsioonivõimu ja sakslastesse sõltus ka sellest, kuidas käitusid okupeeritud aladel tavalised sõdurid (Hinrikus 2006, 12). Eesti naiste Saksa okupatsiooniaja meenutuste erinevusena meeste omadest toob ta esile igapäevase toimetuleku teema, kodukesksuse ja pereliikmete saatuse (samas, 13).

Artiklid

Käesoleva erinumbriga avaartiklis „Sõjakäsitus tavateadvuses: Esimene maailmasõda tänapäeva noorte silme läbi“ vahendavad selle autorid **M a a r i s R a u d s e p p** ja **T r i i n R o o s a l u** aastatel 2014–2015 kahekümne Euroopa riigi sotsiaalteaduste üliõpilaste seas läbi viidud uuringu tulemusi ilmasõja sotsiaalsete representatsioonide kohta. Kokku osales uuringus 1891 noort, kellest 122 olid Eestis elavad noored. Tuginedes nii vastavatele teaduslikele analüüsidele kui ka sellekohastele teoreetilistele lähe-

nemistele, annavad autorid ülevaate Eesti noorte arusaamadest Esimese maailmasõja kohta ja võrdlevad neid teiste Euroopa riikide noorte omadega.

Artiklis „Eesti sõjakirjasaatjad Vabadussõjas“ analüüsib Toivo Kikkas sõjakirjasaatjate institutsiooni ja seda ülesannet täitnud inimeste tegevust rindereporteritena. Esinduslikus valimis on vaatluse all tollastes ajalehtedes Päevaleht, Postimees, Vaba Maa, Tallinna Teataja ja Maaliit ilmunud sõjakirjasaatjate artiklid.

Artiklis „Eesti naisliikumine Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944: kohandumine ja arendamine“ annab Anu Kanrike ülevaate Eesti naisliikumisest Saksa okupatsiooni ajal, keskendudes 1941. aastal asutatud Kodumajandusameti tegevusele. Kodumajandusamet jätkas aastail 1936–1940 tegutsenud Kodumajanduskoja tööd ja selle peamiseks ülesanneteks oli maal elavate koduperenaiste tööalade ratsionaliseerimine, toitlustamise suunamine ja kodukorrastus. Okupatsiooniajal oli suuri raskusi nii toidu kui ka tööstuskaupade hankimisega, mis jäi enamasti naiste ülesandeks. Et naiste olukorda kergendada, korraldati harivaid loenguid, näitusi ning anti nõu nii ajakirjanduses kui ka väikerükistes selle kohta, kuidas toiduainete puudusel pere siiski ära toita, aga nõuandeid jagati ka näiteks jalanõude valmistamise kohta. Samuti korraldas Kodumajandusamet uuringuid taluperenaiste ajakasutuse kohta, et tõhustada kodust töökorraldust ja vähendada naiste suurt koormust.

Argielu Teise maailmasõja ajal on teemaks ka Anu Korbi artiklis „Ema mälestusi lugedes. 1926. aastal sündinud naise meenutused sõjaaegsest ja -järgsest argielust“, milles ta käsitleb oma ema Linda Teesalu (2006–2022) käsikirjalisi mälestusi. Autor rõhutab, et sõda ja selle mõjud ei ole ema mälestustes küll esiplaanil, kuid teemadena on siiski esindatud nii okupatsioonid, sõja jõudmine Eesti pinnale, küüditamine kui ka sõjaaegne argielu. Nagu paljude Linda põlvkonnakaaslaste mälestustes, tuleb ka tema loos esile võrdlus Nõukogude ja Saksa okupatsiooni vahel – viimast meenutab Linda helge ajana, Nõukogude okupatsiooniga seoses kerkib esile tarbekaupade nappus. Sõda mõjutas nii Lindat kui ka tema pere liikmeid: Linda esimene peigmees võeti Saksa sõjaväkke, abikaasa vangistati venelaste poolt, sõja järel tuli varjata osalemist Saksa sõjaväes, Linda õde koos perega saadeti Siberisse. Artikli autor peab neid asjaolusid põhjuseks, mis tema peres ei räägitud elust Eesti Vabariigis, nagu vaikiti ka sõjast ja küüditamisest.

Elulooline aines on ka Anu Raudsepa artikli „Arved Viirlaiu romaanikangelase Eerik Hormi lugu versus Eerik Heine elulugu“ fookuses. Autor uurib selles Saksa armees teeninud Eerik Heine eluloo peamisi sõlmpunkte, tuginedes Rahvusarhiivis leiduvatele ülekuulamisprotokollidele, arreteerimismäärustele ja teistele dokumentidele, et leida vastust küsimusele, kes Heine oli. Heine eluloolistele jutustuste põhjal lõi kirjanik Arved Viirlaid tegelase nimega Eerik Horm, kelle elukäiku kujutab ta oma romaanides „Vaim ja ahelad“ (1961), „Kustuvad tuled“ (1965a), „Sadu jõkke“ (1965b), „Kes tappis Eerik

Hormi?“ (1974) ja „Surnud ei loe“ (1975). Intervjuudes väitis Heine, et Viirlaiu romaanid kajastavad tõepäraselt tema elulugu, Raudsepp aga näitab oma artiklis, et arhiiviallikad seda väidet ei kinnita.

Sõjateema kirjanduses on vaatluse all ka Ave Mattheuse artiklis „Sõda eesti laste- ja noortekirjanduses“. Autor annab artiklis kronoloogilise ülevaate sellest, kuidas on eesti laste- ja noortekirjanduses eri sõdasid: muistset vabadusvõitlust, Vene-Türgi sõda, Prantsuse-Vene sõda, Esimest maailmasõda, Vabadussõda ja Teist maailmasõda kujutatud ja millised sõdadega seotud aspektid tulevad vaadeldavates teostes esile. Esimesed lastele mõeldud sõjateemalised teosed on pärit 18. sajandi lõpust ja 19. sajandi algusest ning nende peategelasteks on sõdurpoisid, kõige uuemad sõjateemalised teosed on aga seotud käimas oleva Vene-Ukraina sõjaga. Artiklis käsitletud teostes domineerivad tegelikkuses aset leidnud või potentsiaalselt aset leida võinud olukorrad ja paljude teoste autorid kirjutavadki sellest, mida on ise kogenud.

Eda Kalme kirjutab artiklis „Meeste jutud. Sissevaade militaarsete legendide traditsiooni“ Nõukogude ajateenijate ning aastatel 2003–2005 Eesti kaitseväes aega teeninud meeste legendidest ja kuulujuttudest, mis kõnelevad peidetud relvadest, distsipliinist, sõjaväeteenistuse vältimise viisidest, seksist, saatusest ja õnnelikest vedamistest, aga ka kohalikest erelistest objektidest (sildadest, salateedest jm). Neile juttudele on iseloomulikud soostereotüübid ja maskuliinsuse määratlemine, samuti sisaldavad need teatud käitumismudeleid ja mehelikke unistusi.

Sergei Troitskii, Guillem Castañar, Liisi Laineste ja Anastasiya Fiadotava vaatlevad artiklis „„Putler kaputt“: ajalooemeid Vene sõja kohta Ukrainas“ aktuaalse Vene-Ukraina sõja mõjul loodud meeme. Ajalooeme on defineeritud kui internetis laialdaselt levinud pilte ja/või tekste, mis on selgelt seotud mingi ajaloolise sündmuse või isikuga. Analüüsimaterjalist nähtub, et ajalooemeid võivad olla vahendiks, kuidas õigustada tänapäeva sündmusi, tekitada vaenlaste suhtes üleolekut, anda hinnanguid sündmustele ning naeruvääristada või tunnustada olukorraga seostuvaid inimesi.

Lisaks sõjateemalistele artiklitele leidub selles numbris ka vabaartikkel, mille autoriks on Piret Pärigma. Artiklis „„Looduse universaal-biblioteek“: raamatusarja juhtumiuuring“ käsitleb ta kirjastuse Loodus sarja „Looduse universaal-biblioteek“ (1927–1931), mis oli esimene püsiv ja soodsa hinnaga rahvaraamatute sari Eestis. Sarja eesmärgiks oli vahendada eesti lugejatele teistes keeltes ilmunud uuemat ilukirjandust. Põhiliselt tõlgiti teoseid inglise keelest, kokku oli esindatud üksteist lähtekeelt. Nelja aasta jooksul jõuti välja anda 109 nimetust, millest 104 olid tõlked.

„Arvustuse“ rubriigist leiab lugeja Lauri Kanni arvustuse Arto Olli 2023. aastal ilmunud monograafia „Eest merevägi Vabadussõjas 1918–1920“, mis käsitleb Eesti merekaitse organisatorset poolt ja Eesti mereväe lahingutegevust Vabadussõjas.

Rubriigis „Arhiivileid“ tutvustab Anu Raudsepp Esimesse maailmasõtta mobiiliseeritud kooliõpetaja Karl Linnu (1887–1978) kirja aastast 1917, mil ta oli asunud õppima Gattšina lipnikekoolis. Kiri on adresseeritud sõbrale Gustav Martinsonile (alates 1940 Kusta Mannermaa, 1888–1959), kes samuti osales Esimeses maailmasõjas ja hiljem ka Vabadussõjas. Kirjast ilmneb, et selle autor tunnetab selgelt ajahetke murrangulisust, kasutades kirjas väljendit „suur ajajärk“.

Saatesõna on valminud Eesti Kirjandusmuuseumi projekti „Kultuurilugu ja arhiiv: allikad, probleemid, vaatenurgad“ (EKM 8-2/22/1) raames.

Allikad

Aarop, Kalju. 2004. „Minu mälestused Saksa ajast.“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 350, m 1: 1638.

Beekman, Vladimir. 1975. *Õõlendurid*. Tallinn: Eesti Raamat.

Beevor, Antony. 2013. *Teine maailmasõda*. II köide. Tõlkinud Maia Boltovsky. Tallinn: Tänapäev.

Corum, James S., Olaf Mertelsmann ja Kaarel Piirimäe. 2014. „Introduction.“ – *The Second World War and the Baltic States*, toimetanud James S. Corum, Olaf Mertelsmann ja Kaarel Piirimäe, 9–20. Frankfurt am Main: Peter Lang Edition.

Davies, Norman. 2011. *Kadunud riigid. Euroopa peaaegu unustatud ajalugu*. Tõlkinud Tõnis Värnik. Tallinn: Varrak.

Gatrell, Peter. 2011. „Trajectories of Population Displacement in the Aftermaths of Two World Wars.“ – *The Disentanglement of Populations: Migration, Expulsion and Displacement in Post-War Europe, 1944–9*, toimetanud Jessica Reinisch ja Elizabeth Whitelk, 3–26. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.

Esse, Liisi. 2015. „Suure sõja mäletamine. Kirjad, päevikud ja mälestused eestlaste sõjakogemuse avajana.“ – *Eestlased ilmasõjas. Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast*, koostanud Tõnu Tannberg, 21–29. Tartu: Rahvusarhiiv.

———. 2016. *Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas: sõjakogemus ja selle sõjajärgne tähendus*. Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 38. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.

Frings, Andreas. 2017. *Der Erste Weltkrieg als globaler Krieg*. Wochenschau Verlag: Schalbach/Ts.

Hiio, Toomas. 2014. „The Relationship of the Military and Civilian Authorities in Estonia during the German Occupation of 1941–1944.“ – *The Second World War and the Baltic States*, toimetanud James S. Corum, Olaf Mertelsmann ja Kaarel Piirimäe, 273–303. Frankfurt am Main: Peter Lang Edition.

———, peatoim. 2015. *I maailmasõda Ida-Euroopas – teistsugune kogemus, teistsugused mälestused = Great war in Eastern Europe – different experience, different memories*. Eesti sõjaajaloo aastaraamat 5 (11). Toimetanud Sandra Niinepuu. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, Eesti Sõjamuuseum.

———. 2020. „Eesti lähiaja uurimine 21. sajandil.“ – *Acta Historica Tallinnensia*, 26: 103–144.

Hinrikus, Mirjam ja Ave Mattheus, koost. ja toim. 2015. *Esimene maailmasõda Eesti kultuuris*. Tallinna ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised 17. Tallinn: Tallinna ülikool, Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

Hinrikus, Rutt. 2006. „Saateks.“ – *Sõja ajal kasvanud tüdrukud. Eesti naiste mälestused Saksa okupatsioonist*, koostanud Rutt Hinrikus, 7–14. Tallinn: Tänapäev.

Hollo, Maarja. 2014. „Varemed ja ajad. Barokk-kirjanduse esteetika Bernard Kangro Tartu-romaanides.“ – *Keel ja Kirjandus* 57 (11): 809–825.

Gildea, Robert, and the Team. 2006. „Introduction.“ – *Surviving Hitler and Mussolini. Daily Life in Occupied Europe*, 1–15. Oxford, New York: Berg.

Hirsch, Marianne. 2012. *The Generation of Postmemory. Writing and Visual Culture after the Holocaust*. New York: Columbia University Press.

Judt, Tony. 2007. *Pärast sõda. Euroopa ajalugu 1945. aastast*. Tõlkinud Tõnis Värnik. Tallinn: Varrak.

Kaasik, Peeter. 2022. „Saateks.“ – *Suur sõda ja Eesti: 1941–1944*, 5–7. Tallinn: Äripäev.

Kangro, Bernard. 1965. *Must raamat*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

Kirss, Tiina, ja Rutt Hinrikus. 2021. „Layers of the Crypt: Baltic Women's Postmemory of World War II in Life Stories and Fiction.“ – *After Memory. World War II in Contemporary Eastern European Literatures*, toimetanud Matthias Schwartz, Nina Weller ja Heike Winkel, 361–408. Boston: Walter De Gruyter.

Kost, Jürgen. 2014. *Der Erste Weltkrieg in der Literatur*. Wochenschau Verlag: Schalbach/Ts.

Kuldkepp, Mart ja Pärtel Piirimäe, koost. 2016. *Esimene maailmasõda ja selle järelkajad Eestis. Ajalooline ajakiri*, nr 1.

Laanes, Eneken. 2017. „Trauma keelde tõlgitud. Kultuurideülesed mäluvormid eesti laagri- ja küüditamismälestustes.“ – *Keel ja Kirjandus* 60 (4): 241–257.

Leese, Peter. 2022. „The Limits of Trauma: Experience and Narrative in Europe c. 1945.“ – *Trauma, Experience and Narrative in Europe after World War II*, toimetanud Ville Kivimäki, Peter Leese, 3–26. Palgrave Macmillan.

Lepik, Kalju. 2020. *Vaid üks eesti kirjandus*. Koostanud Janika Kronberg ja Brita Melts. Tallinn: EKSA.

Maat, Karmen. 2023. „Sõjatrauma eesti pagulasproosas: Gunnar Neeme lühiproosakogumiku „Tuuleraudne“ ja Harri Asi romaani „Pärast plahvatust“ võrdlev analüüs.“ Magistritöö. Juhendanud Leena Käosaar ja Arne Merilai. Tartu Ülikool, humanitaarteaduste ja kunstide valdkond, kultuuriteaduste instituut. <https://dspace.ut.ee/server/api/core/bitstreams/5061d7e5-a19f-46c9-bff2-cb4f5753ed10/content>.

Maripuu, Meelis. 2018. „Eesti sõdurid Teise maailmasõja Saksa ja Soome relvaüksustes.“ – *Eestlased Soome ja Saksa sõjaväes 1940–1945 (A–J)*, koostanud Leo Õispuu, 28–35. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo, Eesti Riigiarhiiv, MEMENTO Tallinna Ühendus.

Must, Aadu. 2016. *Muutugu ja kadugu! Baltisakslased ja Esimene maailmasõda*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Neeme, Gunnar. dat.-ta. „Üks kiri Ants Neemele (pojale).“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 423, m 1: 12.

———. 2023. *Tuuleraudne*. Koostanud Karmen Maat. Tallinn: Eesti Raamat.

Pajur, Ago ja Tõnu Tannberg, koost. 2015. *Eesti rahvusväeosad 1917–1918*. Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost 7. Tartu: Rahvusarhiiv.

Peegel, Juhan. 2019. *Ma langesin esimesele sõjasuvel. Fragmentarium*. Tallinn: Hea Lugu.

Praxis Geschichte. 2013. *Der Erste Weltkrieg. Ereignis und Erinnerung. Praxis Geschichte*, nr 6. Wochenschau Verlag: Schalbach/Ts.

Raudsepp, Anu. 2018a. „Erakirjad infoallikana Eesti ja Lääne vahel stalinismist sulani (1946–1959).“ – *Ajalooline Ajakiri* 4: 255–282.

———. 2018b. „Kooliõpetaja Gustav Martinsoni (1888–1959) rahvuslik-kultuuriliste vaadete mõjutegurid Esimeses maailmasõjas.“ – *Ajalooline Ajakiri* 1 (163): 3–25.

Raudsepp, Anu ja Tõnu Tannberg. 2018. „The Impact of World War I on the rise of national states: challenges of history textbook writing.“ – *History Didactics and Public History. International Journal of Research on History Didactics, History Education and History Culture. Yearbook of the International Society of History Didactic* 39, 159–178.

Ränk, Gustav. 2023. *Keeruliste aegade kiuste. Gustav Ränga päevikud 1939–1948*. Koostanud Marleen Metslaid ja Indrek Jääts. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.

Snyder, Timothy. 2011. *Veremaad. Euroopa Hitleri ja Stalini vahel*. Tõlkinud Rein Turu. Tallinn: Varrak.

Tannberg, Tõnu, koost. 2014. *Esimene maailmasõda ja Eesti*. Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 22 (28). Tartu: Rahvusarhiiv.

———, koost. 2015. *Eestlased ilmasõjas. Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast*. Tartu: Rahvusarhiiv.

———, koost. 2016. *Esimene maailmasõda ja Eesti II*. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 24 (31). Tartu: Rahvusarhiiv.

———, koost. 2019. *Vabadussõja mitu palet. Sõda ja ühiskond aastatel 1918–1920*. Rahvusarhiivi toimetised. Tartu: Rahvusarhiiv.

Toona Gottschalk, Elin. 2022. *Pagulusse. Lugu elust, sõjast ja rahust*. Tõlkinud Kersti Unt. Tallinn: Varrak.

Undusk, Jaan. 2009. „Juhan Peegel: „Ma langesin esimesel sõjasuvel.“ – *Eesti Päevaleht*, 3. aprill.

Vahtre, Lauri, koost. ja toim. 2020a. *Eesti Vabadussõja ajalugu I. Vabadussõja eellugu. Punaväe sissetung ja Eesti Vabastamine*. Tallinn: Varrak.

———, koost. ja toim. 2020b. *Eesti Vabadussõja ajalugu II. Kaitsesõda piiride taga ja lõpuvõitlused*. Tallinn: Varrak.

Maarja Hollo – PhD, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi vanemteadur. Ta on uurinud trauma kujutamist eesti eksiilkirjanike loomingus ja traumaatiliste kogemuste vahendamist autobiograafilistes narratiivides. Peamiseks uurimisvaldkonnaks on eesti elulookirjutus 20. ja 21. sajandil.
E-post: maarja.hollo[at]kirmus.ee

Anu Raudsepp – PhD, TÜ ajaloo didaktika kaasprofessor ja Eesti Kirjandusmuuseumi erakorraline vanemteadur. Ta uurib esiteks erinevaid Eesti 20. sajandi kultuuriloo (haridus, kirjandus, tsensuur, õigeusu kirik) teemasid. Teiseks tema teadustöö põhivaldkonnaks on ajaloodidaktika, milles ta keskendub humanitaarvaldkonna õpikute analüüsile. Kolmandaks uurimisvaldkonnaks on tal viimastel aastatel kujunenud sisejulgeoleku ajalugu (siseministerium, piirivalve, politsei).
E-post: anu.raudsepp[at]ut.ee

Wars and War Writing: Preface to the Special Issue

Maarja Hollo, Anu Raudsepp

Keywords: First World War, Estonian War of Independence, Second World War, cultural memory, war writing

This special issue on war writing consists of articles based on presentations at the War in Estonian Culture, Literature and History conference held 15–16 December 2022 at the Estonian Literary Museum. The conference focused on the question of the lasting influence and meaning of the two world wars in Estonian culture, literature and history writing. These questions were underscored by the Russian–Ukrainian war which broke out in February 2022 and which actualised memory of the Second World War, the commemoration of its victims, and a weighing of the consequences, influence and meanings of the war for different memory communities.

Anniversaries of historical events that have changed world history call for new scholarly perspectives on the past. Thus, in recent years, in connection with the 100th anniversary of the First World War, studies of related topics have become more frequent, including in Estonia. The article collection *The First World War in Estonian Culture* (2015) is the first step toward an investigation of the representations of the First World War in Estonian culture. In these studies, diaries and letters have particular value. Surviving private letters permit a better understanding of this great war and its meaning for Estonians mobilised for it.

From the perspective of Estonian history, the most significant result of the First World War was the disintegration of the Russian Empire, which made possible the birth of Estonia – colonised for centuries –, as an independent state. Estonia was one of the nation-states that emerged from the disintegration of empires. In 2018, based on the Estonian experience and in an international framework, Anu Raudsepp and Tõnu Tannberg presented our perspective on the influence of the First World War on the creation of nation-states and resultant challenges to the writing of history textbooks.

Though the independent Estonian republic was proclaimed on 24 February 1918, the declaration was followed by German occupation in 1918 and the defence of Estonia's freedom against Soviet Russia in the War of Independence of 1918–1920. The 100th anniversary of the War of Independence also inspired new scholarly research. In 2019 Tõnu Tannberg edited a collection of articles entitled *The Many Faces of the War of Independence*. The 100th anniversary of the Tartu peace treaty was marked in 2020 by the publication of collective research by historians in a two-volume magisterial work on the history of the War of Independence.

The Second World War has been deemed the largest catastrophe in history caused by human hands, during which 60 or 70 million people perished and the destruction changed cityscapes and landscapes beyond recognition. The war reached Estonia in summer 1941 when Soviet occupation was replaced by German occupation. The war years have been represented in the works both of exile writers and writers who remained in Estonia after the war. In Estonian war literature, war poetry has a clear profile, authored by writers who fought in the Second World War on the German side and fled Estonia during the war: Arved Viirlaid, Harri Asi, Kalju Ahven, Einar Sanden, Jyri Kork, Tiit Lehtmets and Eduard Krants. Themes related to war are reflected in the prose of Arved Viirlaid, Ilmar Talve, Ilmar Jaks, Harri Asi, Heino Susi and Agu Kask. Arved Viirlaid's central work *Graves without Crosses I–II* (1991, 2009, 2015) is the most popular and most frequently translated work representing the Second World War in Esto-

nian literature. The Tartu cycle by Bernard Kangro and autobiographical short stories by Gunnar Neeme are also remarkable.

In Soviet Estonian literature the representation of the Second World War was ideologically constrained; but nevertheless two noteworthy autobiographical war novels were published in the 1970s: Ülo Tuulik's documentary novel *In the Path of War* in 1974 (unabridged version 2010) and Juhan Peegel's *I Fell in the First Summer of War* in 1979.

In addition to *belles lettres* our historical memory is shaped by autobiographical texts such as memoirs, life stories, autobiographies, letters and diaries, which enable the reader to gain insight into the changes that war brought to everyday life and how people learned to adjust to them. If the memoirs of former combatants have evinced the avoidance of personal points of view and preferences for the matter-of-fact style of reportage, the memoirs and other autobiographical texts of civilians are dominated by the judgments, moods and feelings of the writer as a person.

Historical writing on the Second World War is diverse. If from the perspective of western European countries, the main embodiment of evil was Hitler, the situation was much more complicated for eastern European countries. Lack of knowledge of acts of violence committed during the Second World War and later repressions in the countries of eastern Europe and the disregard for international war law by Germany and the Soviet Union have had a significant impact on how the Second World War has been handled in research by historians in Europe and the United States. In most research on the Second World War matters related to the Baltic States are regarded as unimportant compared to the larger processes that took place. Nevertheless, the Baltic states were strategically important both for Hitler's Germany and the Soviet Union, making the Baltic question a bone of contention among the allied countries.

Over time events that happened in eastern European countries during the Second World War have come increasingly to the fore in scholarly accounts with radically different viewpoints: *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (2010) by Timothy Snyder, *Vanished Kingdoms: The History of Half-Forgotten Europe* (2011) by Norman Davies, *Soldiers of Memory: Second World War and its Aftermath in Estonian Post-Soviet Life Stories* (2011, ed. by Ene Kõresaar).

The special issue on war writing contains eight articles on the topic of war, one article on a free topic, a series of translations from the publishing house Loodus, and the archival discovery section in which a letter from the First World War is discussed.

Maarja Hollo is Senior Researcher at the Estonian Literary Museum. She has published articles on trauma in the work of Estonian exile writers as well as on the mediation of traumatic experiences in autobiographical narratives. Her main research area is Estonian life writing in 20th and 21st centuries. E-mail: maarja.hollo[at]kirmus.ee

Anu Raudsepp is Associate Professor of History Didactics at the University of Tartu and Extraordinary Senior Researcher at the Estonian Literary Museum. She primarily researches various themes of Estonian 20th century cultural history such as education, literature, censorship, the Orthodox Church, etc. Her second area of research is history didactics, focusing on the analysis of humanities textbooks. In recent years, her third area of research has been the history of internal security (the Ministry of the Interior, the Estonian Police and Border Guard). E-mail: anu.raudsepp[at]ut.ee